

КОНСТРУКЦІЇ ТА ФОРМИ ВИРАЖЕННЯ МОЖЛИВОСТІ ТА НЕМОЖЛИВОСТІ В КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ МОВІ

Арнаутова Айше Рустемівна,
старший викладач кафедри східної філології
Таврійського національного університету
імені В. І. Вернадського
x.aishe.a@gmail.com
orcid.org/0000-0002-7105-7464

Емірамзаєва Афізе Саїтмустафаївна,
старший викладач кафедри східної філології
Таврійського національного університету
імені В. І. Вернадського
afizemustafa83@gmail.com
orcid.org/0000-0001-7679-321X

Метою нашої наукової роботи є опис дієприслівникових конструкцій **-a; -e; -y + bil-/-ip + ol-** та виявлення їх семантичного значення у кримськотатарській мові; детальне вивчення форми аспекту неможливості, утвореної за допомогою складного афікса **-alma-**; аналіз утворення аспекту неможливості за допомогою афікса **-ama/-eme**; складні конструкції та форми вираження можливості та неможливості.

У статті розглянуто теоретичні та практичні матеріали про категорію аспекту можливості та неможливості дієслова у кримськотатарській мові. Цю тему досліджували багато сучасних та радянських тюркологів, зокрема О.М. Самойлович, А.М. Кононов, Е.В. Севортян, А.М. Меметов, О.М. Гаркавець, С.В. Сорокін. Проте саме граматичні конструкції категорій аспекту можливості та неможливості дієслова розглянуті не досить.

Методи. Для реалізації мети використано такі **методи та прийоми**: описовий, спостереження, метод етимологічного аналізу та зіставний метод.

Результати. У пропонованій статті вперше зроблено спробу проаналізувати конструкції та форми вираження можливості та неможливості в кримськотатарській мові. По-перше, розглянуто два типи конструкцій форми можливості на **-a; -e; -y + bil-** та **-ip + ol-**. Під час роботи було виявлено дієприслівникову конструкцію, яка є поєднанням одразу двох варіантів конструкцій аспекту можливості **al + ip işle + (y)e de bil + ir + siñiz** за допомогою частки **da/de** і підкреслює одночасність двох дій в аспекті можливості. По-друге, проаналізовано утворення форми неможливості за допомогою складного афікса **-alma-**. По-третє, розглянуто утворення аспекту неможливості за допомогою афікса **-ama/-eme**.

Висновки. Здійснена спроба детального аналізу дієприслівникової конструкції форми можливості та неможливості на **-ama/-eme** у сполученні з дієсловами **olmaq** і **almaq**. Безумовно, наше дослідження не є завершеним та потребує продовження дослідницьких процедур.

Ключові слова: конструкції, форми вираження, аспект можливості, аспект неможливості, кримськотатарська мова.

CONSTRUCTIONS AND FORMS OF EXPRESSION OF POSSIBILITY AND IMPOSSIBILITY IN CRIMEAN TATAR LANGUAGE

Arnautova Aishe Rustemivna,

Senior Lecturer at the Department of Oriental Philology
V. I. Vernadsky Taurida National University
x.aishe.a@gmail.com
orcid.org/0000-0002-7105-7464

Emiramzaieva Afize Saitmustafaivna,

Senior Lecturer at the Department of Oriental Philology
V. I. Vernadsky Taurida National University
afizemustafa83@gmail.com
orcid.org/0000-0001-7679-321X

The purpose of our scientific work is to describe the adverbial constructions *-a; -e; -y + bil- / -ip + ol-* and identifying their semantic meaning in Crimean Tatar language.

A detailed study of the form of the impossibility aspect formed with the complex affix *-alma-*; analysis of the formation of the impossibility aspect with the affix *-ama/-eme*; complex constructions and forms of expression of possibility and impossibility.

Theoretical and practical materials about the category of the possibility and impossibility aspect of the verb in Crimean Tatar language are examined in the article.

This topic was studied by many modern and Soviet Turkologists, in particular O.M. Samoilovych, A.M. Kononov, E.V. Sevortyan, A.M. Memetov, O.M. Harkavets, S.V. Sorokin.

However, the grammatical constructions of the categories of the aspect of possibility and impossibility of the verb are not considered enough.

Methods. The following methods and techniques were used to implement the goal: descriptive, observational, etymological analysis method and comparative method.

The results. In the proposed article, for the first time, an attempt was made to analyze the constructions and forms of expression of possibility and impossibility in Crimean Tatar language.

First, two types of constructions of the possibility form are considered; *-e; -y + bil-* and *-ip + ol-*. During the work, an adverbial construction was discovered, which is a combination of two variants of constructions of the aspect of possibility *al + ip işle + (y)e de bil + ir + siñiz* with the help of the particle *da/de* and emphasizes the simultaneity of two actions in the aspect of possibility.

Secondly, the formation of the form of impossibility with the help of the complex affix *-alma-* was analyzed. Thirdly, the formation of the aspect of impossibility with the help of the affix *-ama/-eme* is considered.

Conclusions. A detailed analysis of the adverbial construction of the form of possibility and impossibility in *-ama/-eme* in combination with the verbs *olmaq* and *almaq* has been attempted. Of course, our research is not complete and requires the continuation of research procedures.

Key words: constructions and forms of expression of possibility and impossibility, aspect of opportunity, aspect of impossibility, Crimean Tatar language.

1. Вступ

Протягом багатьох років кримськотатарські мовознавці докладають великих зусиль для відродження і збереження унікальності кримськотатарської мови та забезпечення можливості її розвитку. Сучасне становище кримськотатарського народу та його мови вкрай складне. Незважаючи на низку перешкод, все-таки крок за кроком проводяться дослідження сучасної кримськотатарської мови. У процесі дослідження перекладів з кримськотатарської мови художніх текстів та текстів народного фольклору ми звернули увагу на дієприслівникові конструкції, семантичні особливості яких до цього часу детально не аналізувалися.

Беручи до уваги досягнення сучасної синтаксичної науки, яка полягає в тому, що різноманітні граматичні форми, які раніше розглядалися розрізнено і формально, зараз вивчаються

не тільки з погляду форми, а й змісту, на основі цього змісту об'єднуються в одне поняття (Слинько, 1994; Поліщук).

У пропонованому дослідженні ми розглянемо вживання дієприслівникових конструкцій ...-*a*; -*e*; -*y* + *bil*- та -*ip* + *ol*-, які досі не досліджували ґрунтовно, а саме як вони створювалися та функціонують у реченні. Це й зумовлює **актуальність теми** нашої наукової розвідки.

Метою нашої наукової роботи є дослідження дієприслівникових конструкцій ...-*a*; -*e*; -*y* + *bil*- / -*ip* + *ol*- та їх семантичного значення у кримськотатарській мові; детальне вивчення форми аспекту неможливості, утвореної за допомогою складного афікса -*alma*-; аналіз утворення аспекту неможливості за допомогою афікса -*ama*-/*eme*; складні конструкції та форми вираження можливості та неможливості. Відповідно до мети поставлено такі **завдання**: визначити граматичні й лексичні, семантичні особливості складних конструкцій та форм вираження можливості та неможливості, а також проаналізувати специфіку їх функціонування в художньому тексті. **Джерелом** дослідження слугували матеріали художніх творів Шаміля Алядіна “İblisniñ ziyafetine davet” / «Запрошення на бенкет диявола» та Юсуфа Болата “Deñiz dalğasız olmaz” / «Море не буває без хвиль».

Методологія дослідження. З метою отримання вірогідних результатів дослідження та для вирішення поставлених завдань застосовані загальнонаукові **методи**: описовий, спостереження, метод етимологічного аналізу та зіставний метод.

2. Поняття про категорію аспекту можливості та неможливості

Проблематика дієприслівникових явищ привертала увагу багатьох тюркологів. Такі дослідники, як О.М. Самойлович, А.М. Кононов, Е.В. Севортян, А.М. Меметов, О.М. Гаркавець, С.В. Сорокін, намагалися більш детально дослідити дієприслівникові конструкції та охарактеризувати їх семантичне значення.

Дієслово як окрема частина мови має низку характерних ознак. Семантично дієслово позначає різні дії, явища, процеси, стани, що змінюються у часі та просторі. Лексико-граматичні групи дієслів дуже різноманітні.

Морфологічно дієслово має свої специфічні словозмінні форми, що поділяються на особові (спосіб, час) і неособові (віддієслівне ім'я, дієприкметник, дієприслівник, інфінітив), а також такі особливі категорії, як стан та аспект, які займають проміжне становище між словотвором та словозміною, зберігши деякі формальні і семантичні властивості цих двох великих категорій (Меметов, 2006).

Вітчизняний тюрколог С.В. Сорокін, досліджуючи турецьку мову, пояснює такі конструкції через аспекти дієслова і складених дієслів. Він вказує на те, що це граматична категорія (аспект дієслова), яку традиційно виділяють у вітчизняній граматиці, проте не розглядають як єдину (гомогенну) категорію в турецькій граматичній традиції. Водночас він нагадує, що категорія аспекту дієслова вказує на такий модальний складник дієслова, як ствердження, заперечення, можливість, неможливість. Для кожного з цих аспектів (крім ствердження, що є вихідним) є свій афікс, який приєднується до основи дієслова: *yapmak* – (з)робити, *yapmamak* – не (з)робити, *yapabilmek* – могли зробити, *yapamamak* – не могли зробити. С.В. Сорокін звертає увагу на те, що турецькі граматисти розглядають ці форми дієслова у складі різних граматичних категорій. Форма можливості/неможливості розглядається як одна й та сама форма складеного дієслова (*Yeterlik eylemi*). Дослідник підкреслює, що складеним дієсловом є таке, яке утворюється поєднанням повнозначної частини з допоміжним дієсловом. У цьому випадку маємо оказіонально допоміжне дієслово *bilmek* – знати, вміти. В українській тюркології такий тип дієслівних сполучень не вважають складеним дієсловом, а розглядають як особливі аналітичні дієслова (Сорокін, 2018: 22).

Сорокін вказує, що афікс аспекту можливості -*ebil* у турецькій термінології має назву *Yeterlik Eylemi* – «дієслово на позначення уміння, можливості», що, своєю чергою, складається з афікса

дієприслівника способу дії **-e** та основи дієслова **bilmek (bil-)** – «знати», що виступає як оказіонально допоміжне (Сорокін, 2018: 61).

3. Конструкції та форми вираження можливості та неможливості у сучасній кримськотатарській мові

Аспект можливості дієслова утворюється за допомогою афікса **-abil/-ebil**, що додається, як і будь-який інший афікс аспекту, одразу до основи дієслова; позначає можливість чи вміння щодо виконання дії, наприклад *уарабилmek* – *могти/вміти зробити*, *gelebilmek* – *могти/вміти прийти*, *bakabilmek* – *могти/вміти подивитися*. Формально афікс аспекту можливості складається з афікса дієприслівника **-a/-e** й основи дієслова **bilmek** – *уміти, знати*, яке постає як допоміжне.

Аспект неможливості дієслова утворюється за допомогою афікса

-ama/-eme (наголос передує заперечному афіксові, який ми бачимо у складі афікса аспекту неможливості), має значення, антонімічне аспектів можливості, наприклад *уаратамаk* – *не могли/не вміти зробити*, *geletemek* – *не могли/не вміти прийти*, *bakатамаk* – *не могли/не вміти подивитися* (Сорокін, 2018: 240).

У роботі Е.В. Севортяна «Язика народів СРСР»/«Мови народів СРСР», у розділі «Кримськотатарський язик»/«Кримськотатарська мова» ця тема розкривається через вид/аспект граматичних категорій дієслова (способу, часу, особи та виду), який, своєю чергою, має форми ствердження (**at-maq** – *кидати*) або заперечення (**at-ma-maq** – *не кидати*). Він зауважує також на відмінності форми можливості, утвореної допоміжним дієсловом *bil-mek* – *знати/вміти* і дієприслівником на **-a/-e/-y** від такого дієслова (*ata bil-mek* – *вміти кидати*), і форми неможливості, що має три варіанти утворення:

- 1) дієприслівник на **-(i)p** такого дієслова + *olma-*;
- 2) дієприслівник на **-a/-e/-y** такого дієслова + *alma*;
- 3) афікси **-(y) ama-/-(y) eme-** (Севортян, 1966: 244).

Дослідник О.М. Самойлович, описуючи аспект можливості/неможливості, також наводить згадані вище 3 варіанти і більш детально пояснює їх значення. «Перший афікс означає заперечення дії чи стану, другий – неможливість дії чи стану. Афікс **ama** відповідає давньому афіксу **uma**, в якому голосний [u] є не що інше як дієслівна основа зі значенням *могти*, відома нам з уйгурської мови. Перехід [u] в [a] міг статися згідно із законом зворотної асиміляції під впливом звуку [a] у наступному складі **ma**. Дієслівні форми зі значенням неможливості дії або стану утворюються в кримськотатарській мові шляхом сполучення двох дієслівних основ: основи, що позначає дію або стан (власне у формі дієприслівника на **-a**, але іноді з випаданням афікса **-a**) і основи на **al** з афіксом заперечення або стану (**alma** – **الما**), що означає неможливість такої дії або стану, причому остання основа втрачає іноді звукову самостійність:

kel-kelme (که ل-که لهمه), *qorq-qorqma* (قورق-قورقما) *al-alama* (ال-الاما), *ber-bereme* (به ر-به ره مه), *baq-baqama* (باق-باقالما).

У кримськотатарській мові є два види заперечних дієслівних основ. Перший вид, загальнотюркський, утворюється за допомогою афікса **-ma/-me**, що, своєю чергою, є ненаголошеним. Другий вид, запозичений кримськотатарською мовою з османсько-турецької, утворюється за допомогою афікса **a-ma/e-me**, в якому перший склад наголошений (Самойлович, 1916: 57).

Про форми **u-ma** пише інший тюрколог О.М. Кононов: «...**u >a||-e-** – основа дієслова уйгурського **u-mak** – *могти*, **-ma-** – афікс заперечної форми, що й дозволило нам зарахувати форму аспекту неможливості до синтетичних дієслів: **yaz-ama-mak** – *не могли писати*, **ver-eme-mek** – *не могли давати*. Це є формою аспекту неможливості, форма аспекту можливості слугує для вираження можливості вчинення дії та утворюється шляхом приєднання до дієприслівника на **-(y)a, -(y)e** дієслова **bilmek** – *знати/могти*: **yaz-a-bil-mek** – *могти писати*, **ver-e-bil-mek** – *могти давати*, **oku-y-a-bil-mek** – *могти читати*, **işle-y-e-bil-mek** – *могти працювати*» (Кононов, 1941: 124).

4. Аналіз конструкцій та форм вираження можливості та неможливості.

На думку А.М. Меметова, аспект можливості виражає дію або стан, що може відбутися за певних умов. Дослідник наводить засоби, за допомогою яких утворюється два типи аспекту:

1) кипчацький тип на **-a, -e, -y** з допоміжним дієсловом **al-**, яке у цій конструкції втрачає свою первинну семантику «*брати*» і набуває нової семантики «*могти*». Як відомо, у тюркських мовах немає дієслова зі значенням «*могти*». **Ayta al-** «*могти говорити, сказати*», **kele al-** «*могти прийти*», **bara al-** «*могти йти туди*». За законами розмовної кримськотатарської мови всередині слова збіг двох голосних неможливий, тому наведені словосполучення вимовляються як одне слово з опущенням кінцевого голосного дієприслівника: **aytal-, kelal-, baral-**. У зв'язку із цим може створюватися враження, що **al-** приєднується безпосередньо до дієслівної основи. Однак у разі приєднання допоміжного дієслова **al-** до основного дієслова, що закінчується на голосний, афікс дієприслівника при ньому видно чітко: **añla-y al-** – *могти зрозуміти* – **añlayal-**;

2) огузький тип на **-a, -e, -y** з дієсловом **bil-** «*знати*», яке у цій конструкції втрачає своє лексичне значення і виконує службову функцію: **bara bil-** – *могти ніти*, **yaza bil-** – *могти писати*, **ayta bil-** – *могти говорити*. Наприклад, **Qırında yañı felâket ola bilemi?** (“*Yañı dünya*” 19.06.1992) / «*Чи можуть статися нові біди в Криму?*» (Меметов, 2006).

У пізнішій період розвитку кримськотатарської мови стали вживатися описово-аналітичні форми, у яких у ролі службового елемента вживається **мумкюн / мүмкүн** – *можна, можливо*, при цьому основне дієслово набуває форми дієслівного імені на **-maq**, до якого може приєднуватися афікс давально-спрямувального відмінка: **айтмакъ мумкюн, айтмагъа мумкюн / айтмақ мүмкүн, айтмаға мүмкүн** – *можна, можливо сказати, говорити*.

Mümkün – «*можливий, можна, можливо*» – один із запозичених предикативів, які пізно з'явилися, що виділилися серед модальних слів. Зазвичай вживається у ролі самостійного присудка. Для вираження заперечного присудка **mümkün** поєднується із заперечною часткою **degil**: **Къыбырданмакъ мумкюн дегиль / Qıbirdanmaq mümkün degil** – *неможливо поворохнутися* (Меметов, 2006).

Аспект неможливості виражає дію чи стан, який може не відбутися за певних умов. Він утворюється поєднанням основного дієслова у формі дієприслівника з допоміжним дієсловом **al-** за моделлю аспекту можливості, але допоміжне дієслово набуває форми заперечного афікса **-ma, -alma-**: **tapa alma-** – *не могли знайти*, **çiday alma-** – *не могли терпіти*, **bara alma-** – *не могли ніти*. Тут відбуваються ті самі фонетичні закономірності, що і в аспекті можливості: **tapalma-, baralma-, çidayalma-** – за правилами фонетичного спрощення відбувається випадіння середнього **-l-**: **tapama-, barama-**. Наприклад, Ёкъ, мен буны япамам / **Yoq men buni yaramam / Hi, я не можу це зробити**; Серниклер ойле выжылдай, ойле ярыкъ яна эдилер ки, эвде яньгъын чыкъкъанынынъ фаркъына биле барамадылар / **Sernikler öyle vicilday, öyle yarıq yana ediler ki, evde yañğın çıqqanınñ farqına bile baramadılar** / «*Сірники горіли з таким тріском, так яскраво, що навіть не звернули увагу на виникнення пожежі в будинку*» (Меметов, 2006).

Однією з форм аспекту неможливості у роботі А.М. Меметова є конструкція, що утворюється за моделлю **-ip olama-**: **Бу не демек, озю джибитип оламаймы? / Bu ne demek, özü cibitip olamaytı? / Що це означає, хіба сама не може замочити (білизну)?**; **Лякин чокъ узакъ къачып оламады / Lâkin çoq uzaq qaçıp olamadı** / *Однак він не зміг далеко втекти*; **Къатты джезадан къуртулып оламазсынъыз / Qattu cezadan qurtulıp olamazsınız** / *Ви не зможете уникнути суворого покарання*.

В аналітичних конструкціях аспект неможливості утворюється за допомогою заперечної частки **degil**: **oqumaq / oqumağa mümkün degil** – *неможливо, не можна читати*.

Таким чином, на відміну від інших мов світу, в яких є дієслово з семантикою «*могти*», у тюркських мовах подібні позитивне та негативне значення виражаються аналітичним способом формами відповідних аспектів (Меметов, 2006).

На думку А.М. Меметова, аспект можливості вживається рідко, що продиктовано категоричністю семантики самого способу. Натомість аспект неможливості утворюється за загальними правилами і дієслово означає побажання та більше звернене до 3-ї особи: Тапа алмасын / *Tapa almasın* / *Нехай він не знайде* (Меметов, 2006).

На думку сучасного тюрколога, дослідника кримськотатарської мови О.М. Гаркавця, форма неможливості утворюється за допомогою складних афіксів *-ama-*, *-alma-*: *yaz-ama-dım*, *yaz-alma-dım* – *я не зміг написати, я не міг писати*, *et-ama-dım*, *et-alma-dım* – *я не зміг зробити, я не міг робити*. Словозмінні афікси передають значення присвійності, множини, відмінків, заперечення, неможливості, особи (присудковості) (Гаркавець, 1988).

О.М. Гаркавець, як і А.М. Меметов, звертає нашу увагу на те, що форми неможливості утворюються за допомогою заперечної частки *degil/degil* або предикатива відсутності *ёкъ/yoq*, а також за допомогою модального слова *мумкюн/мүмкүн*.

Форма можливості утворюється синтаксично: *яза/yaза* – *він пише* – *яза биле/yaза биле* – *він може писати*; *язмагъа мумкюн/язмаға мүмкүн* – *можна писати*; *язмакъ мумкюн/язмақ мүмкүн* – *можна писати*; *язмакъ имкяны бар/язмақ имкәни бар* – *він може писати, у нього є можливість писати*; *язмакънынъ ёлу бар/язмақниң yolu бар* – *є можливість, мотив написати*.

Крім того, форми неможливості утворюються за допомогою заперечної частки *degil* або предикатива відсутності *yoq* шляхом їх додавання до описаних вище форм аспекту можливості: *yazmaға мүмкүн degil* – *писати не можна*, *yazmaq мүмкүн degil* – *писати не можна*, *yazmaq imkәni yoq* – *писати не можна, немає можливості писати*, *yazmaqniң yolu yoq* – *немає можливості, мотиву писати* (Гаркавець, 1988).

Дослідивши роботи наведених вище тюркологів, проаналізуємо зібраний нами практичний матеріал.

Наприклад, *Üsein oca özünüñ işi aqqında nasıl laqırdı ola bileceğini ve ne ile biteceğini tüşüne... / Вчитель Усеїн думав про те, як буде (може) йти розмова про його роботу та чим вона закінчиться... У цьому реченні використовується дієприслівникова конструкція *ol + a bil + eceg + i + ni*.*

*Daа ne ile meşğul ola bilir edim? / Чим же ще я міг бути зайнятий? Це запитальне речення має у своєму складі дієприслівникову конструкцію *ol + a bil + ir + ...edim*. За допомогою додавання дієслова (*emek*) *...edim* підкреслюється значення минулого часу. Дієприслівникова конструкція у реченні є предикативним центром, як у більшості випадків її вживання.*

У творі Шаміля Алядіна трапляються і варіанти конструкцій, які мають у своєму складі частку *da/de*. Спостерігається сполучення одразу двох варіантів конструкцій аспекту. *Вu vaqıt içinde şahsiy dersler alıp işleye de bilirsiniñ! / За цей час отримав індивідуальні уроки і працювати зможе. У цьому реченні вжито дієприслівникову конструкцію *al + ip işle + (y)e de bil + ir + siniñ*, яка підкреслює одночасність двох дій в аспекті можливості. Крім того, цей приклад є яскравим відображенням однієї з головних особливостей кримськотатарської мови як мови, котра містить у собі кипчацький і огузький компоненти (*-ip + -(y)e de bil-*). Ми також бачимо замість звичної форми *işle* + у форму, притаманну огузькому говору, після якої вживається частка *da/de*, а до дієслова *bil* додалися афікси теперішньо-майбутнього або тривалого часу *-ir* + афікс другої особи множини.*

Цікавим є також кипчацький варіант аспекту неможливості, на який ми звернули увагу: *-ip ol-*.

Наприклад, *Muarrirniñ matbaası, eñ olmadıqta, pattasatta şahsiy simarışlar eda etüv yolunen para qazanıp, özünüñ maaliye vaziyetini tüzetip olamadı / Видавництво, як мінімум, беручись за виконання приватних замовлень у крайньому випадку, не змогло виправити своє фінансове становище.*

У цьому реченні спостерігається класичне вживання конструкції, яка використовується у складнопідрядному реченні із семантикою протиставності.

У наступному прикладі бачимо використання конструкції аспекту можливості та неможливості у складнопідрядному реченні із семантикою обставини способу дії: *Özüniñ derdini kimselerge aytıp-añlatıp olamağanı alda, Qırçaq onı dođru añlağanına sevinip, boşap ketti* / Коли не міг комусь донести/розповісти свій біль, Кипчак його розумів, і тому він пом'якшав. Ця конструкція разом зі значенням аспекту неможливості відображає у реченні емоційний та фізичний стан людини, про яку йдеться.

Розглянемо детальніше цей приклад: *Özüniñ derdini kimselerge aytıp-añlatıp olamağanı alda* / Не маючи можливості розповісти комусь про свій біль

– тут бачимо використання таких конструкцій:

ayt + *ıp-añlat* + *ıp* – розповісти/роз'яснювати;

aytmaq – казати, говорити, розповідати;

añlatmaq – пояснювати, роз'яснювати, розповідати;

ol + *a* + *ma* + *ğanı*: *olmaq* – бути, вміти, могли;

al + *da*: *al* – стан, становище.

У конструкції аспекту можливості та неможливості *aytıp-añlatıp olamağanı alda* використовується іменник у місцевому відмінку (*al* + *da*), який ускладнює її формальну та семантичну наповненість.

Варто також зазначити, що така конструкція аспекту може мати іншу, синонімічну форму: *Özüniñ derdini kimselerge aytıp-añlatıp olamağanda, Qırçaq onı dođru añlağanına sevinip, boşap ketti* / Коли не міг комусь донести свій біль, Кипчак його розумів, і тому він пом'якшав.

Порівнюючи конструкцію *aytıp-añlatıp olamağanı alda* з конструкцією *aytıp-añlatıp olamağanda* поза межами представленого речення, можна підкреслити їх окремі семантичні особливості:

1) *aytıp-añlatıp olamağanı alda* – не маючи можливості розповісти;

2) *aytıp-añlatıp olamağanda* – коли не мав можливості розповісти.

Стосовно конструкції *aytıp-añlatmaq* – розповісти/роз'яснювати, необов'язково у реченні завжди використовувати її у вигляді сполучення двох дієслів. Окреме вживання кожного з них у реченні не змінює загальне значення. Наприклад, *Özüniñ derdini kimselerge aytıp-añlatıp olamağanı alda... = Özüniñ derdini kimselerge aytıp olamağanı alda... = Özüniñ derdini kimselerge añlatıp olamağanı alda...* / Коли не міг комусь донести/розповісти свій біль...

Таким чином, знаючи семантичний складник дієприслівникових конструкцій аспекту можливості/неможливості, можна проаналізувати використання деяких з них у сучасній кримсько-татарській мові на матеріалі твору Шаміля Алядіна. У досліджуваному тексті були виявлені та проаналізовані конструкції на *-a, -e, -y* з дієсловом *bil-*. Виявлено конструкцію, у складі якої вжито частку *da/de*, а також сполучено одразу два варіанти конструкції аспекту: *Bu vaqt içinde şahsiy dersler alıp işleye de bilirsñiz!* – *al* + *ıp işle* + (*y*)*e de bil* + *ir* + *siñiz*) та *-ıp olama-*. Виявлено використання конструкції аспекту можливості та неможливості у складнопідрядному реченні із семантикою обставини способу дії завдяки вживанню іменника у місцевому відмінку “*al* + *da*” – *ayt* + *ıp-añlat* + *ıp olama* + *ğan* + *ı al* + *da*.

Професор Кононов, досліджуючи форми аспекту можливості та неможливості, розглянув конструкції на *dık/- (y)acak* у поєднанні зі словом *halde* (*-diđi halde*), одне зі значень якого є синонімічним до дієприслівника на *(i)ken*: *Zeyd keysiz olduđu halde (=keysiz iken) Sürreya, Mizan-ul belâgat* / Зейд, будучи хворий (у той час як був хворий), поїхав до Стамбула. Форма на *-dık/- (y)acak* з афіксами приналежності зі словом *halde* «у стані» має значення: 1) підрядного речення допустимості: *bilmediđi halde sormadı* – він не запитав, хоч і не знав (замість *halde* можна використати менш вживане слово *sürette*); 2) підрядного речення часу (будучи синонімом дієприслівника на *(i)ken*) (Кононов, 1941: 240).

Необхідно зауважити, що в кримськотатарській мові дієслова **almaq** – брати/вбирати (отримувати/відбирати) та **olmaq** – вміти/могти (бути/ставати) не є синонімічними за значенням. Наприклад: **oqumaq** – читати та **uzmaq** – писати:

- 1) **oqur olmaq** – могли/вміти читати; **yazır olmaq** – могли/вміти написати;
- 2) **oqur almaq** – прочитати; **yazır almaq** – написати/переписати, списати.

Для кращого розуміння наведеного матеріалу розглянемо приклад із твору Ю. Болати: *Онынъ тасвирлеринен ильк корьгенде биле сизни танып алдым.* / *Onıñ tasvirlerinen ilk körgende bile sizni tanıp aldım* (Ю.Б. Омюр эзилери, с. 116) / *З її опису я одразу впізнав вас.* У цьому реченні з контексту ми розуміємо, що відбувся процес зіставлення отриманої попередньої інформації з побаченим, у результаті чого сталося сприйняття образу як правильного або відповідного. Необхідно також звернути увагу на те, що у випадку заміни **танып алдым** / **tanıp aldım** на **танып олдым** / **tanıp oldım** у цьому реченні змінюється семантика: *Onıñ tasvirlerinen ilk körgende bile sizni tanıp oldım.* / *З її опису я одразу зміг впізнати вас.* У реченні вже йдеться про отриману можливість завдяки опису відразу впізнати людину, яку побачили. Таким чином, у цьому реченні представлена конструкція у стверджувальній формі **танып алдым** / **tanıp aldım** та **танып олдым** / **tanıp oldım**, що відображає семантику можливості тільки у варіанті з **олдым/ol + dım**.

4.1. Феномен функціонування конструкції форми неможливості на **al + ama**

Розглянемо заперечну форму, яка утворюється шляхом додавання

-ama/-eme до кореня дієслова. Візьмемо те саме дієслово **olmaq** порівняно з конструкцією **tanıp aldım** у наведеному вище реченні у вигляді конструкції **-ıp olmaq** у стверджувальній формі. У результаті бачимо, що афікс заперечної форми використовується у конструкції на **-ıp olmaq**: **tanıp ol + ama + dt + m**: *Onıñ tasvirlerinen ilk körgende bile sizni tanıp ol + ama + dt + m / З її опису я одразу не зміг впізнати вас.* Але у вигляді конструкції аспекту неможливості **tanıp al + ama + dt + m** у реченні *Onıñ tasvirlerinen ilk körgende bile sizni tanıp al + ama + dt + m* не використовується. Сенс речення змінюється. Форма **al + ama + dt + m** сприймається як **не зміг взяти/отримати**, а слово **tanıp** перекладається як **впізнавши/впізнаючи**. Однак слід зазначити, що існує варіант аспекту неможливості, утворений від дієслова **almak**, але в іншому вигляді, який також перекладається як **не зміг впізнати**. Ця форма утворюється шляхом додавання до кореня **al-** афіксів **dur + a + ma + dt + m**. Наприклад, *Onıñ tasvirlerinen ilk körgende bile sizni birden aldıramadım.* Так кажуть, коли **не зміг впізнати одразу**.

Дослідивши варіанти конструкцій та їх семантику у контексті, беручи до уваги розвідки вчених щодо цього питання, а також зміни, які відбулися у кримськотатарській абетці під впливом російської мови, бачимо звуження семантичного наповнення або кардинальну його зміну. Тому можемо припустити, що й конструкція аспекту неможливості **дієслово + alma**, яка збереглася у кримськотатарській мові, можна сказати, завдяки диву, зазнала розглянутих вище змін. Якщо припустити, що замість дієслова **almaq** вживається іменник **al-** – **стан**, який до переходу на російську кирилицю писався латинською абеткою з літерою **h**, що дає фарингальний звук [h]- **ч**, можна розглянути дієприслівникову конструкцію **дієслово + hal + ma + афікс часу + афікс особи**, виникає також ще одне доречне запитання з приводу **-ma**, що не може приєднатися до іменника. Слід зауважити, що

-ma у цій конструкції не є афіксом, який приєднується до іменника **hal**, семантично він є усиченою часткою від **-ama/-eme**, що приєднується з випадінням першої голосної літери. Своєю чергою слід також підкреслити, що **ama/eme** як дієслово **e + mek**, на відміну від **ol+maq** – **бути** у заперечній формі, окремо не використовується. Як бачимо, дієслово **emek** однаково перекладається з дієсловом **olmaq**, тому вони є синонімами (однак дієслово **olmaq** має ширшу семантику – **бути, ставати, відбуватися**). Твердий варіант **ama** є наслідком впливу сингармонізму, притаманному багатьом тюркським мовам, до яких входить і кримськотатарська мова.

Таким чином, можна розглянути запропонований підхід до розбору та аналізу цього типу конструкції: *köralmadım = körmek+(h)alda+ama/emedim(olmadım); yaşalmadım=yaşamaq+(h)alda+ama/emedim (olmadım).*

Слід зауважити, що припускається об'єднання *-(h)al+ma+афіксу особи* у разі додаванні до кореня дієслова такого сполучення спостерігається невідповідність закону сингармонізму голосних.

У реченні *Toqtarğazi soñki sualge birden cevap bermege cesaret etalmadı, toqtaldı... / Токтаргази одразу не зміг проявити хоробрість, зупинився* конструкція *etalmadı* також утворюється як дієслово *et(mek) +(h)al + (a)ma/(e + mek = olmaq) + di.*

У цьому реченні відображається семантика стану особи у тій дійсності, яку описав автор. Особа була у складному становищі та не мала можливості здійснити дію, яку хотіла. У цьому реченні *etalmadı* можемо замінити на *etip olamadı*: *Toqtarğazi soñki sualge birden cevap bermege cesaret etip olamadı, toqtaldı... / Токтаргази одразу не зміг проявити хоробрість (дослівно), зупинився...*

Хоча деякі діячі культури та інші активісти не розуміють важливості наявності окремої літери для відображення на письмі фарингального звука [h], на нашу думку, саме цей факт важливий для адекватного та повноцінного дослідження в цьому напрямі.

5. Висновки та перспективи подальших досліджень

У результаті нашої роботи було виявлено дієприслівникову конструкцію, яка може використовуватися як сполучення одразу двох форм вираження можливості та неможливості *al + ip işle + (y)e de bil + ir + siñiz* і підкреслює одночасність двох дій. Також виявлено вживання частки *da/de* всередині конструкції. Здійснена спроба детального аналізу дієприслівникової конструкції можливості та неможливості на *-ama/-eme* у сполученні з дієсловами *olmaq* і *almaq*. Безумовно, наше дослідження не є завершеним та потребує продовження дослідницьких процедур, але напрацювання та виявлення складної конструкції у нашій розвідці можуть бути використані у дослідницьких роботах, на курсах вивчення кримськотатарської мови, на уроках кримськотатарської мови у закладах загальної середньої освіти.

Для візуалізації нашого дослідження результати практичного аналізу надаються у представленій таблиці:

-a/-e/-y bilmek		-ip olmaq	
Стверджувальна форма			
Основа дієслова + -a/-e/-y + дієслово <i>bilmek</i> + афікс часу + афікс особового займенника		Основа дієслова + -p/-ip/-ip + дієслово <i>olmaq</i> + афікс часу + афікс особового займенника	
Теперішній час	yaz-a-bil-e	Теперішній час	yaz-ip-ol-a
Минулий (категоричний) час		Минулий (категоричний) час	yaz-ip-ol-di
Майбутній (категоричний) час	yaz-a-bil-ecek	Майбутній (категоричний) час	yaz-ip-ol-acaq
Минулий неочевидний (суб'єктивний) час		Минулий неочевидний (суб'єктивний) час	yaz-ip-ol-ğan
Теперішній-майбутній (широкий) час	yaz-a-bil-ir	Теперішній-майбутній (широкий) час	yaz-ip-ol-ır
Заперечна форма			
Основа дієслова + -(y) ama/- (y) eme- + афікс часу + афікс особового займенника		Основа дієслова + <i>ip ol + ama</i> + афікс часу + афікс особового займенника	
Теперішній час	yaz-ama + y	Теперішній час	yaz+ip ol + ama + y
Минулий (категоричний) час	yaz-ama + di	Минулий (категоричний) час	yaz+ip ol + ama + di
Майбутній (категоричний) час	yaz-ama + yacaq	Майбутній (категоричний) час	yaz+ip ol + ama + yacaq
Минулий неочевидний (суб'єктивний) час	yaz-ama + ğan	Минулий неочевидний (суб'єктивний) час	yaz+ip ol + ama + ğan
Теперішній-майбутній (широкий) час	yaz-ama + z	Теперішній-майбутній (широкий) час	yaz+ip ol + ama + z
Заперечна форма на -l+ma/ al+ma у минулому категоричному часі			
-l+ma		al+ma	
yaşa-l+ma+di+m		yaz+al+ma+di+m	kör+al+ma+di+m
toya-l+ma+di+m		otur+al+ma+di+m	iç+al+ma+di+m

Література:

1. Болат Ю.М. Омюр эзгилери : икяелер ве пьесалар. Ташкент : Гъафур Гъулам адына эдебият ве санаат нешрияты, 1984. 256 с.
2. Гаркавец О.М. Нарис кримськотатарської фонетики, морфології та правопису. Київ : Радянська школа, 1988. 198 с.
3. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1941. 312 с.
4. Меметов А.М. Земаневий кырымтатар тили. Симферополь : Кырым девлет окъув педагогика нешрияты, 2006. 320 с.
5. Самойлович А.Н. Опыт краткой крымско-татарской грамматики. Петроградъ : Тип. И. Бораганскаго, В.О. Средний пр., 1-10, Таврическая Губернская Земская Управа. Отдѣль народнаго образования, 1916.
6. Севортян Э.В. Крымскотатарский язык. *Языки народов СССР*. Тюркские языки. Т. 2. Москва : Изд-во Наука, 1966. С. 234–269.
7. Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання : навчальний посібник / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. Київ : Вища шк., 1994. 670 с.
8. Сорокін С.В. Практична граматики турецької мови. Частина перша : навчальний посібник (препринт). Київ : Видавничий центр КНЛУ, 2018.
9. Кырымтатарджа-русча-украиндже лугъат / Тертип этиджи: С.М. Усеинов. Акъмесджит : «Тезис» нешрият эви, 2008. 836 с.
10. Къайда бирлик, анда тирилик. Кырымтатар аталар сёзлери / Тертип этиджи: Фазыл, Р. / Фазылов, Р. Ташкент : Эдебият ве санъат нешрияты, 1971. 192 с.
11. Поліщук М. Суб’єктивно-модальні форми в українській мові. *Наукові конференції* URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2521> (дата звернення: 30.03.2023).
12. Shamil Aladin. Iblisnin ziyafetine davet lat.pdf. 1979. URL: <https://medeniye.org/node/614> (дата звернення: 5.12.2022).

References:

1. Bolat, Yu.M. (1984). Omyur ezgileri [Tunes of life]: ickyayeler ve p’yesalar. Tashkent: G’afur G’ulam adyna edebiyat ve sanaat neshriyaty, 256 p. [in Crimean Tatar].
2. Harkavets’, O.M. (1988). Narys krymskotatarskoyi fonetyky, morfolohiyi ta pravopysu [Sketch of Crimean Tatar phonetics, morphology and spelling]. Kyiv: Radyans’ka shkola, 198 p. [in Ukrainian].
3. Kononov, A.N. (1941). Grammatika turetskogo yazyka [Turkish grammar]. Moskva: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 312 p. [in Russian].
4. Memetov, A.M. (2006). Zemaneviy k’yrymtatar tili [Modern Crimean Tatar language]. Simferopol’: K’yrym devlet ok’uv pedagogika neshriyaty, 320 p. [in Crimean tatar].
5. Samoylovich, A.N. (1916). Opyt kratkoy krymsko-tatarskoy grammatiki [Experience of brief Crimean Tatar grammar]. Petrograd: Tip. I. Boraganskago, V.O. Sredniy pr., 1-10, Tavricheskaya Gubernskaya Zemskaya Управа. Otd’l’ narodnago obrazovaniya, 105 p. [in Russian].
6. Sevortyan, E.V. (1966). Krymskotatarskiy yazyk [Crimean Tatar language]. Yazyki narodov SSSR. Tyurkskiye yazyki (T. 2, s. 234–269). Moskva: Izd-vo Nauka, 531 p. [in Russian].
7. Slyn’ko, I.I. (1994). Syntaksys suchasnoyi ukrayins’koyi movy: problemni pytannya: navchalniy posibnyk / I.I. Slyn’ko, N.V. Huyvanyuk, M.F. Kobylanska. Kyiv: Vyshcha shk. 670 p. [in Ukrainian].
8. Sorokin, S.V. (2018). Praktychna hramatyka turets’koyi movy [Practical grammar of Turkish language]. Chastyna persha: navchalniy posibnyk (preprynt). Kyiv: Vydavnychyy tsentr KNLU, 358 p. [in Ukrainian].
9. Useinov, S.M. (Tertip etidzhi). (2008). K’yrymtatardzha-ruscha-ukraindzhe lug’at [Crimean Tatar-Russian-Ukrainian dictionary]. Ak’mesdzhit: “Tezis” neshriyat evi., 836 p. [in Crimean tatar].
10. Fazyl, R. / Fazylov, R. (Tertip etken). (1971). K’ayda birlik, anda tirilik [where’s unity, there’s liveliness. Crimean Tatar proverbs]. K’yrymtatar atalar sёzleri. Tashkent: Edebiyat ve san’at neshriyaty., 192 p. [in Crimean Tatar].
11. Polishchuk M. Sub’yektyvno-modal’ni formy v ukrayins’kiy movi. Naukovi konferentsiyi. Retrieved from: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2521> (Last accessed: 30 March 2023) [in Ukrainian].
12. Shamil Aladin. (1979). Iblisnin ziyafetine davet [An invitation to a feast to the devil] lat.pdf <https://medeniye.org/node/614> (Last accessed: 15 December 2022) [in Crimean Tatar].

Стаття надійшла до редакції 03.04.2023

The article was received 03 April 2023